

Соціальні проблеми розвитку села в умовах земельної та аграрної реформ

Розглянуто нинішній стан соціального розвитку села. Проаналізовано вплив земельної та аграрної реформ на вирішення соціальних проблем у селах Карпатського макрорегіону. Запропоновано організаційні заходи щодо розвитку соціальної інфраструктури на селі. Особливу увагу звернено на формування кадрового потенціалу аграрного сектору.

Ключові слова: приватизація, роздержавлення, агроформування, рівень життя, депопуляція, безробіття, кадри.

Земельна та аграрна реформи, форсоване впровадження ліберальної економічної моделі в аграрний сектор Карпатського макрорегіону призвели до посилення процесів деградації й занепаду соціальної інфраструктури на селі. Нині в селах значного поширення набули алкоголізм і наркоманія, нав'язуються чужі, не властиві для українського селянина цінності, швидко прогресують аморальність і насильство. Сучасна організація сільськогосподарського виробництва є однією з причин безробіття, а також інтенсифікації депопуляційних процесів.

Проблеми розвитку сільських населених пунктів, соціальна сфера, моделі розвитку агросектору економіки постійно перебувають у центрі досліджень багатьох відомих вітчизняних і зарубіжних учених. Інтерес науковців до вирішення соціальних завдань особливо зріс у зв'язку з запровадженням ринково орієнтованої моделі господарювання. Йдеться про те, що роздержавлення та приватизація земель і майна не забезпечили належного розвитку й функціонування соціальних інституцій на селі, селянин не став краще жити. Упровадження такої неоліберальної моделі розвитку аграрного сектору призвело до негативних наслідків не лише в економіці, а й у вирішенні соціальних проблем на селі. Сформувався "олігархічний дикий капіталізм" з жорсткою соціальною поляризацією, масштабною бідністю, причому бідністю навіть працюючого населення, зруйнованою соціальною сферою, корупцією та деформованою моральністю [1, с. 11]. Запозичені ззовні засади організації економічних процесів стали однією з причин безробіття на селі, зростання бідності, нехтування духовними потребами соціуму, вірою, традиціями, мораллю, культурою тощо. Сільським жителям штучно прищеплюють псевдоцінності, індивідуалізм, пропагують абсолютну непогрішність приватизації земель сільськогосподарського призначення, наполягаючи на порочності соціалі-

му та інших радянських цінностей, водночас надто вихваляють індивідуалізм, жадібність, зводячи ці властивості у ранг добродетності, яка нібито рухає економіку, а також нехтують соціальними аспектами господарської діяльності та не розглядають людину як центр процесу виробництва [2, с. 61].

Селянин, його інтереси, соціальні потреби мають бути ключовою фігурою аграрного сектору. Така постановка завдання потребує створення адекватної соціально-економічної політики. Єдиною, загальнонаціональною, справді важливою, однак досі не вирішеною проблемою є створення в Україні притаманного менталітету її народу закономірного соціально-економічного ладу [3, с. 82]. Зазначене повністю стосується вирішення проблем аграрного сектору, а тому потребує органічного поєднання розвитку виробничого і соціального компонентів. Оцінка активності повинна бути органічно пов'язана не тільки з позитивною виробничою динамікою, а і з неухильним розвитком соціальної сфери. Економічний успіх сприяє тим підприємницьким структурам, що використовують перевірений часом постулат соціалізації: неприпустимо економити на матеріальному стимулюванні, побутовому облаштуванні людей, інших гуманітарних складових [4, с. 140].

Гальмує вирішення соціальних проблем на селі низька заробітна плата. За підрахунками вчених, у 1990 році середньомісячна заробітна плата членів кооперативного сільського підприємства становила 95% від середньої по країні, а у 2010 році – лише 63% [5, с. 16]. Нині актуалізується потреба вдосконалення аграрної політики, яку слід спрямувати не лише на безперервне нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, а й на забезпечення належних умов життя сільських жителів. Вихідною стратегічною настановою формування політики сільського розвитку є те, що вона має бути спрямована на підвищення доходів бідних, а не на підтримання їх комфортнішого існування в умовах бідності [7, с. 7].

Зазначимо, що дослідження соціального розвитку села охоплюють також інші компоненти. Разом з тим, недостатньо вивченими продовжують залишатися причини, що гальмують, унеможливають належне вирішення соціального пакету завдань. Значною мірою це стосується сільських населених пунктів Карпатського макрорегіону.

Метою статті є аналіз причин, які гальмують соціально-економічний розвиток села, розробка механізму, спрямованого на підвищення ролі селянина в процесах, що пов'язані з підвищенням ефективності діяльності сільськогосподарського сектору економіки, розв'язанням соціальних негараздів на селі.

Нинішній стан соціальної сфери в селах Карпатського макрорегіону свідчить про її занепад, деградацію об'єктів соціальної інфраструктури, насамперед культурно-освітніх закладів, підприємств сфери обслуговування та побуту, комунального і дорожнього господарства тощо. Слід зазначити, що незадовільна робота закладів соціально-економічної сфери на селі призводить до загострення деградаційних і депопуляційних процесів, морально-духовного занепаду сільських жителів. А воно інакше й не може бути, оскільки вакуум, який виник у роботі соціально-економічної сфери внаслідок проведення земельної та аграрної реформ, має бути заповненим. Незаповнена ніша, що виникла в результаті ігнорування потреб соціального розвитку села, нехтування морально-психологічним вихованням, призвела до поширення алкоголізму, наркоманії, насильства й розпусти, безконтрольності й безвідповідальності тощо. На місце сформованих десятками, а то й сотнями років цінностей примусово укорінюють чуже, раніше невідоме сільським мешканцям світосприйняття, що по своїй суті є аморальним, руйнівним, таким, яке під популістськими гаслами пропонує свої критерії трактування понять "свобода", "демократія", "життя людини" тощо. Серед складників непомірної соціальної ціни, яку довелося сплатити за радикальні економічні реформи, – морально-етичний компонент, інтенсивне викорінення якого із суспільного буття деформує повсякденне життя громадян. Різкий поворот масової свідомості до збагачення будь-якою ціною став для значної частини населення тяжкою психологічною травмою, джерелом як особистих трагедій, так і різних суспільних патологій [8, с. 29]. Неврегульованість соціальних проблем сільських мешканців потребує пошуку причин і вжиття дієвих заходів на шляху відродження соціальної сфери сільських територій. Ретроспективний аналіз засвідчує: на початковому етапі проведення земельної та аграрної реформ чиновники переконували, що адміністративно-командна система в Україні не в змозі вирішити економічні й соціальні завдання,

оскільки селянин, будучи центральною фігурою суспільних відносин на селі, не є власником землі й майна, а тому, в кінцевому рахунку, не зацікавлений у результатах своєї праці. Він є виробником суспільних матеріальних благ, однак не може впливати на прийняття рішень, що надходять від вищих органів. Це далеко не повний перелік протиріч, що виникають у процесі вирішення соціальних і економічних проблем на селі в умовах функціонування адміністративно-командної системи господарювання. При цьому штучно, однак небезуспішно сільським мешканцям, усьому соціуму нав'язувалося виключно негативне сприйняття механізму розвитку соціальної сфери на селі, що базувався на засадах планової економіки.

Саме цим пояснюється застосування непродуманих до кінця засад роздержавлення, паювання, приватизації земельного фонду й майна колишніх сільськогосподарських підприємств, які на хвилі популізму були повністю зруйновані. До уваги не бралися діяльність колишніх агроформувань щодо вирішення завдань соціального захисту селян, фінансування й безпосередня участь в облаштуванні та розвитку соціально-економічної інфраструктури сільських населених пунктів, створення робочих місць тощо.

Приватизації земельного фонду та майна передували роздержавлення і паювання. Саме цим було закладено підвалини порушення соціальної справедливості. Право на земельну частку набули 6,9 млн. осіб, а загалом офіційно оформлене право на земельну ділянку мають удвічі більше громадян. Водночас уже при розпаюванні було очевидно, що обробляти одержані земельні паї самостійно зможуть далеко не всі: переважну частину власників становили особи пенсійного і передпенсійного віку. А вже на початок 2011 року понад 15% паїв перейшли у спадщину [9].

Дослідження показують, що основними причинами неврегульованості земельних відносин у зв'язку з приватизацією земельних ділянок є: 1) високі затрати, пов'язані з обробітком і доглядом землі; 2) використання важкої ручної фізичної праці; 3) відсутність підтримки і допомоги держави, місцевих органів самоврядування; 4) недостатнє законодавче врегулювання приватного землеволодіння, оскільки значна частина дрібних власників земельних ділянок вважають його недоторканим, безконтрольним з боку місцевих органів влади, громадськості; 5) деструктивність нинішнього складу власників і користувачів земель агропромислового комплексу, що спричинено демографічними чинниками. Розглянемо чисельність сільського населення за статтю та віком в Івано-Франківській області, яка є типовою щодо інших регіонів у складі Карпатського макрорегіону (табл.1, за даними [10, с. 52]).

Чисельність постійного сільського населення за статтю та віком на 1 січня 2010 року

Вікові групи	Абсолютна чисельність, осіб			Структура, %		
	обидві статі	чоловіки	жінки	обидві статі	чоловіки	жінки
Усе населення, у тому числі у віці, років:	787843	371754	416089	100,0	100,0	100,0
до 1	10285	5317	4968	1,3	1,4	1,2
1–4	36154	18416	17738	4,6	5,0	4,3
5–9	41652	21493	20159	5,3	5,8	4,8
10–14	50666	25885	24781	6,4	7,0	5,9
15–19	56021	28948	27073	7,1	7,8	6,5
20–24	60308	31342	28966	7,7	8,4	7,0
25–29	55998	27708	28290	7,1	7,4	6,8
30–34	55512	28533	26979	7,0	7,7	6,5
35–39	55160	28143	27017	7,0	7,6	6,5
40–44	52896	27165	25731	6,7	7,3	6,2
45–49	57097	28554	28543	7,2	7,7	6,9
50–54	53466	25963	27503	6,8	7,0	6,6
55–59	40880	18872	22008	5,2	5,1	5,3
60–64	32916	13961	18955	4,2	3,7	4,5
65–69	32755	12470	20285	4,2	3,3	4,9
70 і старше	96077	28984	67063	12,2	7,8	16,1
Із загальної чисельності населення у віці:						
– молодшому за працездатний	149808	76750	73058	19,0	20,6	17,6
– працездатному	454279	239589	214690	57,7	64,5	51,6
– старшому за працездатний	183756	55415	128341	23,3	14,9	30,8

Дані, наведені в табл. 1, демонструють регресивний тип відтворення сільського населення, а також переважання жінок (особливо після 50-річного віку). Соціальні негаразди проявляються також у зменшенні кількості робочих місць та скороченні показників зайнятості населення. Зокрема, якщо у 2000 році в сільському господарстві кількість найманих працівників складала 46,8 тис. осіб, то в 2009 році – лише 12,2 тис. осіб.

Приватизація земель і майна не забезпечила належного вирішення соціального пакета на селі, селянин не поліпшив якість свого життя, не став краще працювати. Більше того, трансформаційні заходи унеможливили організацію сучасних земельних господарств, водночас дрібні власники не в змозі особистими зусиллями вирішити соціальні проблеми, що переконливо засвідчують дані, наведені в табл. 2 (за даними [10, с. 87]).

Таблиця 2

Показники ведення особистого селянського господарства в Івано-Франківській області

(на 1 січня)

Показники	Роки				
	2006	2007	2008	2009	2010
Кількість господарств, тис., з них:	275,5	273,2	271,6	270,6	269,1
– господарства, які утримують худобу та птицю	206,5	195,2	186,5	179,4	178,4
– мають у приватній власності сільськогосподарську техніку	8,1	8,5	9,1	9,6	10,2
Площа земельних ділянок, га, з них:	0,97	0,95	0,98	0,99	0,98
– для ведення особистого селянського господарства	0,61	0,59	0,60	0,59	0,58
– для ведення товарного сільськогосподарського виробництва	0,18	0,17	0,19	0,20	0,19

У селах Карпатського макрорегіону зменшується кількість господарств, які утримують худобу та птицю, що є головними джерелами забезпечення населення продуктами харчування. Цим і пояснюється те, що в структурі сукупних витрат домогосподарства 43% становлять витрати на продукти харчування та безалкогольні напої. Водночас витрати на охорону здоров'я складають лише

2,9%, відпочинок і культуру – 1,5%, освіту – 0,3% [10, с. 95].

Дослідження свідчать, що надання домогосподарствам у володіння і користування земельних ділянок, менших за 1 га, не дозволяє організувати їх використання, збереження й охорону відповідно до вимог ефективності. Тут, як правило, переважає важка ручна праця, має місце високий рівень за-

трат, унеможлиблюється застосування сучасної сільськогосподарської техніки. Проте збільшення площ земельних ділянок також не є благом для домогосподарства, оскільки значно зростають затрати праці, коштів і практично не залишається вільного часу для покращення здоров'я, організації відпочинку, дозвілля тощо. На наше глибоке переконання, у результаті трансформації земельних відносин, що відбулася в аграрному секторі України, чиновники поклали виконання власних функцій щодо вирішення соціальних проблем на плечі самого селянина. Нині більш ніж очевидно, що облаштування соціальної сфери на селі, її наближення до європейських стандартів потребує впровадження якісно нових засад. Таке твердження пояснюється насамперед тим, що селянин власними зусиллями не може забезпечити становлення і розвитку соціальної інфраструктури. Не можуть це зробити й місцеві органи самоврядування,

оскільки вони самі постійно відчувають нестачу фінансових ресурсів.

Соціальні проблеми розвитку села в умовах сьогодення, на наше переконання, можуть бути вирішені завдяки відродженню сільськогосподарських підприємств. Передусім це стосується кооперативів та державних агрогосподарств, які, на відміну від великих агрохолдингів, корпоративних господарств, інших агроформувань, значно краще забезпечують облаштування соціальної сфери на селі. Йдеться про те, що, відповідно до засновницьких документів, державні та кооперативні господарства обов'язково мають сприяти вирішенню соціального пакета завдань на селі. Нині, судячи з офіційних даних державної статистики, зазначені агроформування не отримали належного розвитку в Карпатському макрорегіоні (табл. 3, за даними [11, с. 144]).

Таблиця 2

Кількість дрібних сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами в Карпатському макрорегіоні у 2011 році

(од.)

Територія	Усього	У тому числі					
		господарські товариства	приватні підприємства	виробничі кооперативи	фермерські господарства	державні підприємства	підприємства інших форм господарювання
Україна	56133	7757	4140	905	41488	311	1532
Закарпатська обл.	1752	103	17	7	1597	14	14
Івано-Франківська обл.	774	95	73	25	563	3	15
Львівська обл.	1415	253	175	15	943	8	21
Чернівецька обл.	1019	112	90	10	781	6	20
Разом по макрорегіону	4960	563	355	57	3884	31	70

Більше того, з кожним роком кількість таких агроформувань зменшується. Принагідно зазначимо, що питома вага затрат, які наразі виділяють на соціальні потреби діючі агрогосподарства, не перевищує 3%. Щодо кооперативних агрогосподарств (виробничих, обслуговуючих), то управління, організація виробничої діяльності, розподіл витрат на соціальну сферу тут має більш колективний, демократичний характер.

Важливість і значущість збільшення кількості та сприяння роботі вже діючих кооперативних сільськогосподарських підприємств зумовлені й тим, що вони можуть стати об'єднуючою інституцією для домогосподарств, оскільки, як засвідчує ретроспективний аналіз, надання останнім дрібних земельних ділянок у приватну власність не спричинило зростання добробуту сільських мешканців, розв'язання соціальних проблем. Тобто слід зректися того, що було символом віри в майбутнє, чому бездумно поклонялися, і визнати за необхідне наростання загальнодержавного усупільнення, яке б зробило загальнонаціональні інтереси визначальними [9, с. 11]. Реалізація цього потребує значного збільшення кількості кооперативних сільськогосподарських підприємств і гос-

подарств державної форми власності в аграрному секторі. Саме завдяки їм можна буде вирішити не лише економічні, екологічні проблеми, а й побудувати адекватну соціальну сферу на селі. Особливо це стосується земельного фонду агропромислового комплексу, який за рецептами міжнародних інституцій було подрібнено на сотні тисяч невеликих ділянок і приватизовано господарствами населення. Реформування народного господарства України було віддано на відкуп Світовому банку та Міжнародному валютному фонду, які нав'язали їй неоліберальні рецепти "лікування" економіки, що вилились у колосальні зовнішні борги без якихось позитивних результатів [10, с. 49]. Саме кооперативні агрогосподарства на селі ненасильницьким шляхом зможуть забезпечити процес об'єднання дрібних земельних ділянок домогосподарств на добровільних засадах, у результаті чого можна буде створити сучасне високоефективне земельне господарство та забезпечити розв'язання найбільш гострих соціальних проблем. У загальному їх переліку важлива роль має бути відведена вирішенню проблем праці. Йдеться про створення робочих місць, залучення до процесу праці не лише кадрів масових професій, молодих спеціалістів, на

підготовку яких державою було затрачено кошти, а й осіб літнього та похилого віку. На якісно нових засадах слід організувати роботу державних агрогосподарств, які мають радикально відрізнятись від радгоспів. Основною метою їх функціонування повинно стати передусім задоволення соціальних потреб сільських мешканців.

Таким чином, упровадження ринкової моделі в аграрному секторі Карпатського макрорегіону не призвело до успішного вирішення на селі соціальних завдань. Роздержавлення, паювання та приватизація земельних паїв домогосподарствами, навпаки, значно загострили соціально-економічні проблеми. Селянин, по-суті, залишається наодинці з вирішенням завдань обробітку, використання, збереження, поліпшення та охорони земель. Більшість господарств населення не має фінансових ресурсів, сучасної сільськогосподарської техніки. Як результат, значна частина робіт має примітивний, натуральний характер із широким використанням важкої ручної фізичної праці. У власників приватизованих земельних ділянок немає часу на відпочинок, навчання, підвищення свого освітнього й культурного рівня тощо.

Складність полягає також у тому, що низька престижність роботи в сільському господарстві, домінування фізичної праці, збиткова діяльність нинішніх агроформувань, надзвичайно низький рівень оплати праці, практичний занепад соціальної інфраструктури та інші негаразди призвели до масової міграції молоді з сільських населених пунктів у пошуках роботи за межі України. У результаті

цього через зменшення природного приросту населення значно інтенсифікувалися депопуляційні процеси. Окреслені та інші проблеми потребують прийняття радикальних змін, які б призупинили деградацію сільських населених пунктів.

Успішне розв'язання соціальних проблем у селах Карпатського макрорегіону потребує відродження та формування нових сільськогосподарських підприємств. В їх складі особливе місце має бути відведено сільськогосподарським кооперативам, державним господарствам, а також іншим агроформуванням, які організовують сільськогосподарські процеси на колективних засадах. Великі агрогосподарства, зокрема агрохолдинги, корпоративні сільськогосподарські підприємства, організовують діяльність з метою забезпечення власних бізнесових інтересів. Фермерські та приватні господарства, господарські товариства, інші агрогосподарства не в змозі вирішити завдання розвитку соціальної сфери, соціального захисту селян, оскільки організаційно, фінансово не є достатньо сформованими. У них не вистачає коштів не лише для забезпечення належного розвитку соціальної інфраструктури, захисту селян, а й для успішного ведення сільськогосподарського виробництва. І тут домінуючими, як правило, виступають приватні, а не суспільні інтереси. Щодо кооперативів, державних сільськогосподарських підприємств, то, відповідно до установчих документів, їх функціонування передбачає вирішення не лише економічних, а й соціальних завдань розвитку села.

Список використаних джерел

1. Геєць В. М. Про єдність і суперечності у розвитку суспільства, держави та економіки / В. М. Геєць // Економіка України. – 2012. – № 11. – С. 4–22.
2. Колодко Гж. Неолиберализм и мировой экономической кризис / Гж. Колодко // Вопросы экономики. – 2010. – № 3. – С. 56–64.
3. Гош О. Соціально-економічний лад реформованої України: основні необхідні інновації / О. Гош // Економіка України. – 2011. – № 9. – С. 78–90.
4. Хицков И. Ф. Бизнес, политика и власть / И. Ф. Хицков // Економіка АПК. – 2011. – № 12. – С. 138–142.
5. Агропродовольче виробництво у 1990–2009 рр.: тенденції розвитку / Б. Пасхавер, О. Шубравська, Д. Крисанов та ін. // Економіка АПК. – 2010. – № 9. – С. 12–20.
6. Аграрний сектор: час принципово змінити орієнтири розвитку / Л. Молдаван, О. Бородіна, В. Юрчишин та ін. // Дзеркало тижня. – 2010. – № 26.
7. Соціоекономічна модернізація аграрного сектору України / В. Геєць, В. Юрчишин, О. Бородіна та ін. // Економіка України. – 2012. – № 12. – С. 4–14.
8. Грінберг Р. Інституційні уроки ринкових трансформацій / Р. Грінберг // Економіка України. – 2011. – № 1. – С. 27–37.
9. Попова О. Агроінвестиції та доступ до землі: загострення суперечності / О. Попова // Дзеркало тижня. – 2011. – № 11.
10. Розвиток села Івано-Франківщини : [стат. зб.] / за ред. Л. О. Зброб. – Івано-Франківськ : Гол. упр. статистики в Івано-Франківській обл., 2010. – 327 с.
11. Статистичний щорічник України за 2011 рік : [стат. зб.] / [за ред. О. Г. Осауленка] ; Державна служба статистики України. – К. : ТОВ "Август-трейд", 2012. – 560 с.
12. Чухно А. Сучасна фінансово-економічна криза: природа, шляхи і методи її подолання / А. Чухно // Економіка України. – 2010. – № 2. – С. 4–13.
13. Єщенко П. Відновлення соціально-економічного розвитку – пріоритет номер один у світі та в Україні / П. Єщенко, А. Арсеєнко // Економіка України. – 2012. – № 1. – С. 36–50.